

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО



Р.Я.Пиріг*

ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У статті розглядаються актуальні проблеми наукової біографії М.С.Грушевського, охарактеризовано сучасний стан висвітлення його життєвого шляху, окреслено фактологічні лакуни, які необхідно заповнити дослідникам для творення фундаментальної наукової біографії видатного історика й державного діяча.

Понад сімдесят років тому в Кисловодській міській лікарні відійшов у вічність Михайло Сергійович Грушевський – видатний учений, державний і громадсько-політичний діяч. Постать лідера українського відродження ХХ ст. по праву заслуговує на підготовку фундаментальної біографії.

Сьогодні із жалем доводиться констатувати, що українська історіографія загалом і молода вітчизняна біографістика, зокрема, ще далекі від втілення в життя цього, поза сумнівом, масштабного і складного проекту.

Причини такого стану загальновідомі. Перша – політичний остракізм, якому піддавалося в СРСР ім'я Грушевського як "голови контрреволюційної Центральної Ради", "українського буржуазного націоналіста", "фальсифікатора історії". Тривале ідеологічне табу унеможлиблювало навіть думку про створення біографії вченого.

Друга – неспроможність дослідників з української діаспори (навіть при палкому бажанні) створити такий панорамний життєпис через брак фактичного документального матеріалу. А подекуди й через неоднозначне ставлення до самої постаті Грушевського, насамперед у сенсі політичному. Третя причина корениться власне у проблемах сучасного грушевськознавства, яке позбавляється публіцистичних, популяризаторських рис і, залишаючись міждисциплінарною галуззю знань, концентрується переважно у сфері історичних досліджень. Саме ця обставина дозволяє хоч і поволі, але долати старі та нові міфи про Грушевського, заповнювати інформаційні лакуни, робити об'єктивні наукові оцінки його життя і діяльності.

Дана стаття ставить два взаємопов'язаних завдання: подати на макрорівні уявлення про ступінь висвітленості життєвого шляху Михайла Грушевського та показати невирішені проблеми створення його біографії.

Необхідність підготовки ґрунтовної біографії Грушевського була задекларована вже на початку 1990-х рр. Археографічною комісією АН України, а потім ввійшла до завдань новоутвореного Інституту української археографії та джерелознавства, який згодом дістав ім'я Грушевського. В анонсованому 2002 р. плані видання Повного зібрання творів М.Грушевського у 50-ти томах передбачено кілька книг біографічного характеру: т. 44. Біографічний довідник та генеалогія родини Грушевських; т. 49. Біографічна хроніка життя і діяльності М.Грушевського; т. 50. Михайло Грушевський. Енциклопедичний словник¹.

Поряд з усвідомленням актуальності підготовки біографії М.Грушевського як завдання наукового, політичного і морального вимірів, прийшло й розуміння того, що швидко здійснити цей задум не вдасться. Стало очевидним, що для створення повномасштабного біографічного полотна Грушевського потрібно виконати кілька неодмінних умов: повернути його творчу спадщину, зробити її надбанням

*Пиріг Руслан Якович – д-р іст. наук, професор, головний наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

не тільки обмеженого кола фахівців, а й широкого загалу; здійснити виявлення й оприлюднення архівних документів щодо життєвого шляху Михайла Грушевського (зокрема гігантського масиву епістолярію, залишеного ученим і його кореспондентами); перевидати прижиттєві випуски автобіографії, а також опублікувати спомини, щоденники; дослідити всі відтинки життя і діяльності Грушевського, функціонування львівської й київської наукових шкіл істориків; відтворити об'єктивну картину взаємин Грушевського із провідними постатями українства, які нерідко мали вельми напружений і складний характер; здійснити розлогі дослідження родоvodu Грушевських, намалювати фамільне древо. І нарешті, скласти повноцінну біобібліографію. Безперечно, сучасні українські вчені не розпочинали свою працю на ниві грушевськознавства з "чистого аркуша". Ще із середини 1960-х рр. життя і творчу спадщину М. Грушевського системно починає вивчати один із провідних істориків української діаспори Любомир Винар. Він дослідив різні етапи життєвого шляху видатного історика, опублікував його концептуальні статті, організував видання епістолярної спадщини, споминів сучасників. Л. Винару належать найповніші на той час бібліографії праць М. Грушевського. А очолюваний ним єдиний на Заході україномовний профільний журнал "Український історик" став авторитетним часописом грушевськознавства².

Після здобуття Україною незалежності праці Л. Винара та інших учених стали історіографічним надбанням вітчизняних науковців, склали первісну базу знань із грушевськознавства, дали суттєвий поштовх вивченню життя та діяльності М. Грушевського. Злиття зусиль двох дослідницьких гілок дозволило сформувати нову генерацію грушевськознавців, чий тематичні напрацювання мають створити підґрунтя наукової біографії М. Грушевського як синтетичної міждисциплінарної праці.

Здобутки сучасного вітчизняного грушевськознавства дають певні оптимістичні підстави для конструювання саме такої біографії. Михайло Грушевський повернувся до свого народу. Він сприймається українським суспільством насамперед як видатний учений і громадсько-політичний діяч. В Україні видані його основні наукові, публіцистичні, літературні праці. Це, як правило, репринтне відтворення. Вийшли його спомини, щоденники. Життю і творчості М. Грушевського присвячена величезна література. Біобібліографія його творів та праць про нього станом на 2001 р. складала понад 6 тис. позицій³. І назвати її повною аж ніяк не можна.

Якби 68 років земного життя М. Грушевського зобразити у вигляді стрічки, на якій густина фарби буде адекватною оприлюдненій про нього інформації, то отримаємо доволі строкату картину. Найбільш насиченими виявляються львівське двадцятиріччя (1894–1914 рр.) та київські сім років (1924–1931 рр.), дещо блідшими постають тифліські гімназичні, київські університетські роки (1884–1994 рр.), емігрантське п'ятиріччя (1919–1924 рр.). Майже незафарбованими залишаються симбірсько-казанське заслання (1915–1916 рр.) та московське вигнання (1931–1934 рр.).

Проте і в більш-менш висвітлених сторінках біографії М. Грушевського є багато періодів, подій, епізодів, учинків, які потребують не тільки фактологічного висвітлення, а й глибокого осмислення та об'єктивної оцінки. Підготовка біографії людини із таким складним життєвим шляхом, багатогранною діяльністю, непростим характером вимагає деміфологізації цієї постаті. Створений комуністичною пропагандою образ М. Грушевського – "контрреволюціонера" і "буржуазного націоналіста", був майже автоматично дезавуований у суспільній свідомості вже у перші роки незалежності України.

Це пояснюється тим, що стійкість стереотипу "ворожості" М. Грушевського українському народові не йде ні в яке порівняння з аналогічними міфологемами про С. Петлюру, а тим паче С. Бандеру, які так міцно засіли у свідомості частини громадян України, що й нині є суттєвими рудиментами ідеологічної радянськості.

Стрімке руйнування міфів про М.Грушевського припало на добу падіння комуністичних ідеалів та ідолів. І цей духовний вакуум став живильним середовищем для творення нових міфів про М.Грушевського. Як реакція на тривалу табуізацію імені М.Грушевського, хлинув потік популяризаторських праць, прикрашених нестримними дифірамами на його адресу: "патріарх інтелектуальної України", "міра духовного генія", "гарант усвідомлення і здійснення Україною й українством своєї історичної місії, визначеної Природою й мислимою у вселенських масштабах" тощо⁴. Були й міфи, які дісталися нам у спадок від української зарубіжної історіографії, наприклад, про М.Грушевського – президента УНР. Запроваджена Д.Дорошенком ще у 1930-х рр. легенда⁵, напрочуд легко була сприйнята на віру і міцно прижилася не тільки в публіцистиці, політикумі, державному істеблїшменті, а й у науковій літературі. Майже всі, хто писали на цю тему, не уникали величання М.Грушевського "президентом".

Лише у середині 1990-х рр., коли стало зрозуміло, що документи Української Центральної Ради (УЦР) не дають підтвердження даного факту, цей міф починає руйнуватися. Зокрема у виданій до 130-річчя від дня народження М.Грушевського хроніці його життя, в передмові та переліку подій 29 квітня 1918 р. дані про обрання М.Грушевського президентом не наводяться⁶. Серйозний удар цьому стереотипу був завданий і на державному рівні. Ні на стелі біля зведеного в 1999 р. пам'ятника М.Грушевському, ні в промові президента України при його відкритті про "першопрезидентство" Грушевського не йшлося.

Очевидно, що з погляду формального, юридичного, а відтак і наукового, М.Грушевський не був президентом Української Народної Республіки. Такої посади в УНР не існувало, не передбачалася вона й ухваленою в останній день функціонування Центральної Ради Конституцією⁷. Невідомий жодний акт, учинений М.Грушевським як президентом УНР.

Водночас кваліфікація М.Грушевського "президент Ради" була тоді досить поширеною, особливо в газетних публікаціях. Сам Грушевський послуговувався візитною карткою французькою мовою "President du Parlement D'Ukraine" (президент парламенту України), а також пізніше підписувався "бувчий президент Української Центральної Ради". Хоча в протоколах засідань Ради він називався лише головою.

За доби Центральної Ради М.Грушевський був вищою посадовою особою УНР, якщо й не харизматичним, то найавторитетнішим лідером українства. За досить влучним висловом М.Ковалевського, він виконував "верховну функцію репрезентанта держави"⁸. Можливо, саме це дало підстави А.Жуковському назвати М.Грушевського "першим некоронованим президентом української держави"⁹. Найповніший реєстр усіх, хто титулував його президентом, склав історик П.Усенко у праці "Чи був Михайло Грушевський президентом України?"¹⁰, зробивши це з властивою йому пристрасністю полеміста. Однак старий міф продовжує жити. Тільки у вересні–жовтні 2004 р. чимало друкованих і електронних ЗМІ знову розтиражували "президентство" М.Грушевського¹¹.

На жаль, творяться й нові стереотипи. Один із них полягає в намаганні зобразити М.Грушевського в царині державного будівництва більшим і переконанішим самостійником, ніж він був насправді. Як головний аргумент наводиться прийняття IV Універсалу УЦР і публіцистика М.Грушевського початку 1918 р. Задекларовані ним відмови від "песького обов'язку перед Москвою", "кінець Московської орієнтації", зовсім не означали його повного відходу від ідей федералізму¹². Розвиток міжнародної ситуації, фактична війна з боку більшовицької Росії, тобто невдача сподівань скласти на базі колишньої Російської імперії федеративний союз демократичних республік, спонукали Центральну Раду відкласти, за словами М.Грушевського, "федерування до того часу, коли буде ясно, коли і з ким федеруватись, зараз твердо стати на принципі повної самостійності Української

республіки"¹³. Д.Дорошенко вже пізніше також оцінював проголошення незалежності УНР як неминучу політичну комбінацію, як вимушений обставинами акт¹⁴.

Сукупний аналіз політичної і публіцистичної діяльності в еміграції 1919–1924 рр. підтверджує, що М.Грушевський залишався переконаним соціалістом європейського ґатунку та федералістом. На наш погляд, саме ця ідейна, світоглядна платформа неухильно підштовхувала його до компромісу з комуністичною владою.

Усталена в українській зарубіжній, радянській і сучасній історіографії думка, що серед спонукальних мотивів повернення М.Грушевського в УСРР головними були потреба наукової праці та матеріальні труднощі є не зовсім точною¹⁵. Насправді ж саме ідейно-політичні погляди М.Грушевського, які ситуативно наклалися на оманливі перспективи розвитку шойно утвореного нібито на засадах федералізму СРСР, початок українізації та непівської лібералізації, і стали визначальним фактором рееміграції вченого. Слід наголосити, що саме політичний сегмент біографії М.Грушевського є недостатньо дослідженим і дискусійним. Оцінка діяльності вченого як політика має надто широкий діапазон. Від явно апологетичних на кшталт "великий політик", "глибокореалістичний таланти великого політика"¹⁶ до вбивчих звинувачень у спричиненні моральної та фізичної ліквідації української аристократії й найбільшої трагедії України¹⁷.

Як правило, істину шукають десь посередині між цими полярно протилежними кваліфікаціями. Однак щодо М.Грушевського-політика, то й серед відгуків його сучасників, і в новітній історіографії переважають несхвальні оцінки. Дійсно, у львівський період М.Грушевський змінив кілька галицьких партій і, за словами О.Лотоцького, "у ролі активного політика він не міг ніде довго витримати" й опинився "на становищі незалежного політичного обсервера"¹⁸. До аналогічної оцінки схилився й М.Порш¹⁹.

Проте ніхто не може заперечити, що М.Грушевський був визнаним ідейним лідером українського національного руху. Доба революції, головування в Центральній Раді зробили його практичним політиком, стали для М.Грушевського тріумфом і поразкою. Саме останнє визначально вплинуло на оцінку його як політика. Падіння Центральної Ради пов'язувалося насамперед з іменем її голови та партією українських есерів. Це дало змогу деяким українським соціалістичним партіям дистанціюватися від відповідальності за невдачі, а політичним силам, що здійснили державний переворот, обґрунтовувати його нагальну необхідність згубною політикою УЦР.

Загалом сучасні дослідники політичну біографію М.Грушевського завершують падінням Центральної Ради. Це загалом обґрунтовано. Однак слід підкреслити, що в кінці 1918 р. він зробив спробу повернутись у велику політику. Ненавидячи гетьманський режим, М.Грушевський і до Директорії ставився не зовсім приязно. На його думку, це був тимчасовий орган керування повстанням, до якого правління державою переходило без належної конституційної бази. Український Національний Союз М.Грушевський характеризував як "організацію доволі випадкову, судсидіярного характеру". А згодом протигетьманське повстання кваліфікував як "саме темне місце в українській революції"²⁰. Політичні виступи та статті кінця 1918–початку 1919 рр. переконують, що М.Грушевський не спромігся критично оцінити політику Центральної Ради. Виступаючи 24 грудня 1918 р. на з'їзді селянських спілок, він висловив упевненість, що політика УЦР була вірною, а селяни підтримують закон про соціалізацію землі²¹.

Розгорнутою політичною платформою М.Грушевського стала стаття "По шкоді", датована 18 грудня, тобто написана одразу після падіння Гетьманату. Він пропонує власну конструкцію державної влади в новій УНР. Схематично вона зводилася до наступного: Директорія визнає свою надзвичайну місію завершеною і передає владу Центральній Раді, яка організує уряд, визначає термін скликання

Установчих зборів, а потім делегує їм свої законодавчі функції²². Гіпотетично це був план повернення М.Грушевського до влади, який засвідчив відсутність тверезого політичного аналізу ситуації.

У сучасній українській історіографії набула поширення думка про те, що М.Грушевський був поганим (недобрим, невеликим, слабким) політиком, послідовним адептом якої виступає Я.Дашкевич²³. Вибудовується антагоністична конструкція: "добрий історик – поганий політик". Така теза має підстави для існування, хоч і не нова. На це слушно звернув увагу П.Усенко, навівши контраверсійні оцінки М.Грушевського-історика й політика С.Єфремовим (1924 р.) та І.Кузич-Березовським (1970 р.)²⁴. Поляризуючи поняття "добрий історик – поганий політик", Я.Дашкевич вважає, що ті науковці (зокрема, В.Верстюк), які стверджують про органічну спорідненість творчого доробку і політичної діяльності М.Грушевського дискредитують його як історика²⁵.

Щоб не допустити екстраполяції "поганого політика" на аксіоматично "доброго історика" автор висуває, на наш погляд, не зовсім переконливу тезу про те, що наукова творчість і політична діяльність – "два різні русла біографії"²⁶. Дійсно їх можна спробувати виокремити і писати автономні біографії Грушевського-вченого і Грушевського-політика. Однак ми неодмінно зіткнемося зі взаємодифузиею творчого і політичного. При цьому наукові знання, історична свідомість виступатимуть ідеогенною субстанцією, підґрунтям політичних поглядів, інспірацією походу Грушевського у велику політику. Доречно нагадати думку з цього приводу М.Грушевського: "Я сам прийшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним – тільки він мусить бути проведений відповідно широко"²⁷.

Вважаємо також за доцільне зупинитися на змісті дефініції "політик" стосовно М.Грушевського. У Я.Дашкевича негативна оцінка політика надто універсалізована. Адже політична діяльність М.Грушевського мала багатокомпонентний характер: громадсько-політична, публіцистично-політична і, нарешті, практично-політична. На наш погляд, негативна оцінка М.Грушевського як політика найбільш підстави має для розгляду саме останнього компонента.

Дійсно політична кар'єра голови УЦР М.Грушевського виявилася невдалою. Чи можемо ми це ставити сьогодні йому на карб? Якщо так, то тоді треба відповісти на питання: хто із великих діячів доби української революції був добрим політиком? Винниченко, Скоропадський, Петлюра? Та й чи можуть бути добрі політики серед лідерів революції, яка потерпіла поразку, серед політичних діячів, котрі допустили втрату державності?

Цілковиту рацію має В.Масненко, який вважає підхід до оцінки М.Грушевського – "добрий історик – поганий політик" – дещо спрощеним. Він наголошує: "Напевне, Україна тоді не мала кращого політика такого масштабу, як М.Грушевський. І не його вина, що його наукова історична праця видалась більш продуктивною, ніж суто громадсько-політична"²⁸.

Чи не краще було б прислухатися до мудрої поради І.Лисяка-Рудницького: "Нема сорому в тому, щоб бути переможеним в боротьбі за свободу. Навпаки, така поразка може стати джерелом духовної обнови, що з нього черпатимуть силу наступні покоління, продовжники цієї самої боротьби на новому історичному етапі"²⁹.

Біографія М.Грушевського не буде повною, коли з її сторінок не постане людина з усіма сильними і слабкими, позитивними і негативними рисами. Тут на його біографів чатують принаймні дві суттєві небезпеки. Перша – не впасти в ідеалізацію "свого" героя, гіперболізуючи плюси і обходячи мінуси. Друга – поклатися в оцінці людських рис на його сучасників. За цих умов ми попадемо в тета свого і чужого суб'єктивізму.

До того ж колеги М.Грушевського висловлювали досить різноманітні оцінки: від сповнених зневаги до високого пієтизму. Наприклад, В.Винниченко з при-

воду повернення вченого в УСРР писав у кінці 1923 р.: "Спочатку торгувався, скільки йому дадуть у Празі (3250 чes. крон). Очевидно, непочекісти дали більше. Гидко. Огидний старий інтриган"³⁰. А вже пізніше висловлював діаметрально протилежні думки: "Михайло Грушевський і його близькі товариші ... їхали на великий самокритичний подвиг, на важку боротьбу за здобутки нашої революції"³¹.

С.Єфремов звинувачував М.Грушевського в азіатському політиканстві, авантюристві, нечесності³². Безперечно, сприймати такі кваліфікації поза контекстом відносин між обома вченими не слід. Або великий землевласник І.Леонтович називав М.Грушевського "мерзавцем" і заявляв про бажання вискубти йому бороду. А як ще міг поміщик поставитися до ініціатора закону про соціалізацію землі. Молодий і запальний Л.Чикаленко у квітні 1918 р. не без іронії говорив, що Грушевського слід повісити на Центральній Раді замість українського герба³³.

Та, мабуть, найповнішу гаму несхвальних епітетів щодо М.Грушевського втварили його колеги по Науковому товариству ім. Шевченка. Так, у червні 1913 р. перед загальними зборами товариства був поширений матеріал про справи у НТШ. У ньому наголошувалося, що чим більше Галичина осипала Грушевського почесними, тим гостріше "почала відчуватися його вражливість, дивна амбіція з прикметами безмежності, нахил до авторитаризму". Не шкодують автори чорної фарби й при характеристиці адміністративних рис голови НТШ: "розтратність, самоволя, неясність, деморалізація, корупція і nepотизм". Ішлося й про "терор та брутальну пімсту" щодо неугодних³⁴.

Однак сприймати на віру всі ці оцінки анонімного Комітету громадського добра, як і більш ранні – також анонімні за формою "Гльоси" С.Томашівського³⁵ можна лише у контексті політичного життя передвоєнної Галичини, глибокого проникнення в атмосферу тогочасного академічного життя Львова, політичної діяльності й особистих рис характеру вченого.

Слід зазначити, що й М.Грушевський не завжди у полемічному запалі був толерантний щодо своїх опонентів. Так, стосовно деяких галицьких політиків він вживав вирази: "моральні каліки", "безпринципові, безхребетні філістери" тощо. Не скупився він і на гнівні філіппіки на адресу гетьмана П.Скоропадського (правда, вже після падіння останнього): "німецька креатура в ролі невідповідального правителя", "просте знаряддя в руках возсоєдінителів Росії" і т.д.³⁶.

Цікаву думку щодо оцінки негативних рис видатних особистостей висловив Є.Чикаленко. Говорячи про Б.Грінченка і М.Грушевського, він наголошував: "Може якраз їхні хиби, оте надмірне тщеславіє, славолюбіє, упертість і були тим імпульсом, що примушували їх робити, і в результаті вони зробили колосальну роботу в порівнянні з роботою, зробленою скромними, м'якими, безкорисними діячами нашими"³⁷.

Безперечне одне – М.Грушевський мав непростий характер. Це визнають не тільки його опоненти, сучасники, а й нинішні дослідники. Відомий біограф М.Грушевського Л.Винар пише: "Характер у М.Грушевського був складний. Це учений, який не терпів заперечень, хоча розумів доцільність дискусії і ніколи її не уникав. Просто він бачив куди далі інших і вважав, що його слова (поради, накази, настанови) мають незаперечний характер. Він знав, що таке колегіальність, але дуже не любив цього слова і поняття"³⁸.

Надзвичайно складною і малодослідженою є сфера духовного світу М.Грушевського. Більше того, залишається невизначеним: чи наукова біографія має включати до предмета свого розгляду ці проблеми? Один із фундаторів сучасної української біографістики В.Чижко вважав, що "історик ніколи не ризикує аналізувати в науковому творі особливості внутрішнього світу та специфічні особливості психіки особистості"³⁹. Беззастережно погодитися з цією тезою, як і зовсім відкинути її, не можна. Адже ведуться праці в галузі психоісторії, вивчаються

психологічні аспекти мотивації наукової творчості дослідників минулого. На наш погляд, історик (звичайно, якщо він не є фахівцем у відповідній галузі клінічної медицини) не може претендувати на кваліфікований розгляд психічного стану особи, а тим паче ставити ретроспективний медичний діагноз.

Проте дніпропетровський історик В.Ващенко у монографії "Неврастенія: непрочитані історії (деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М.Грушевського)"⁴⁰ зробив спробу відповісти на запитання: "Чи хворів перший президент УНР на "неврастенію"? Відправною точкою наукового пошуку автор обирає визнання, зроблене М.Грушевським в автобіографії 1906 р. – "загострене неврастенії в рр. 1903–04"⁴¹. Треба віддати належне В.Ващенку, який прискіпливо проштудював майже всю "автомонографію М.Грушевського", тобто його щоденники, автобіографії, спомини, на предмет фіксації його фізичного і психічного стану ("перевтома", "упадок здоров'я", "хорий", "знесилений", "сильні психічні потрясіння", "невроз" тощо). Слід відзначити й опрацювання, поза сумнівом, надзвичайно складного для історика масиву спеціальної літератури, включаючи й новітні праці з діагностики шизофренії, неврозів тощо⁴².

Автор цілком усвідомлює, що традиційні методи верифікації діагнозу хвороби М.Грушевського "тут виявляються безсилями". Дійсно, вже давно немає "об'єкта", "тіла" Грушевського. Та й неврастенія належить до тих психогенних хвороб, які й сьогодні не можуть бути розпізнані за змінами "анатомічного субстрату". А на початку ХХ ст. навіть акад. В.Бехтерев визнавав, що "даже вопрос о том, что понимать над названием "неврастения" до сих пор служит предметом разноречивых мнений среди врачей"⁴³.

За таких умов В.Ващенко вважає найбільш прийнятним застосувати до підтвердження чи спростування "неврастенії" М.Грушевського методи семіотики. У матеріалах М.Грушевського він віднаходить підтвердження спадкової неврастенії, остільки дід Захарій "терпів на болі голови і приливи крові". Священицькі корені у родоводі Грушевських дають йому "підстави" розглядати у контексті неврастенії проблеми виродження як "затруєння крові" і т.д.⁴⁴.

Відавши належне пошуку автором етіології психоаномалій у М.Грушевського, спробуємо відповісти на інше запитання: з якою метою, для чого це робиться? Адже декларація автора: "Центральним завданням нашого дослідження є спроба з'ясувати сенс присутності надпису "неврастенія" в текстах автобіографій М.Грушевського з погляду великої вірогідності його (надпису) відсутності" не стільки прояснює, а заплутує справжню мету праці⁴⁵.

На наш погляд, одне з її завдань полягає у винайденні додаткової аргументації для відповіді на сакраментальне запитання: хто винен у поразці української національно-демократичної революції початку ХХ ст.? Саме у вступі автор ставить симптоматичне запитання, пов'язане з "неврастенією" М.Грушевського: "1. Які наслідки для української незалежності міг мати цей особистісний фактор психічного захворювання провідного українського політика поч. ХХ ст. і яка його питома вага в сукупності інших"?⁴⁶.

В.Ващенко не випадково запитання кваліфікував як "висновок-запитання". Адже воно риторичне. Історія не має умовного способу. Вона відбулася такою й іншою не буде. Українська революція 1917–1921 рр. потерпіла поразку. Серед творців її здобутків і втрат – М.Грушевський. І його "хвороба" чи її відсутність вже нічого не можуть додати до реноме цього політика чи відняти від авторитету вченого. Згадана монографія переконує лише в одному: історикові не варто братися за визначення клінічного діагнозу покійних. Навіть, коли він переконаний у власному блискучому володінні методиками психоаналізу З.Фрейда та семіотико-психіатричної експертизи⁴⁷. Безперечно, невдала спроба В.Ващенка в галузі "психо-біо-історіо-графії" (саме так він визначив предметну галузь), зовсім не означає

неприйнятності для історико-біографічних досліджень методик інших наук, у тому числі й психології. Очевидно, вся справа в інтерпретації фактів та верифікації отриманих результатів.

Тепер про деякі важливі, але нез'ясовані епізоди життя М.Грушевського. Як відомо, його заарештували 23 березня 1931 р. у Москві, звинувативши в керівництві "Українським національним центром", який кваліфікувався ОДПУ як "всеукраїнська антирадянська національно-демократична організація під ідейним керівництвом Української партії соціалістів-революціонерів". Його перевозять до Харкова, де він під тиском слідчих повністю визнав свою вину і підписав протоколи допитів. Сценарій "УНЦ" був ще грандіозніший, ніж "Спілки визволення України".

Але раптом події набрали несподіваного і незрозумілого характеру. М.Грушевського везуть знову в Москву і звільняють з-під арешту, взявши обіцянку написати звернення до українських діячів в еміграції. Через десять днів М.Грушевський листів не підготував і більше того – відмовився від попередніх свідчень. Йому дозволили проживати в Москві⁴⁸.

Так майстерно сфабрикована чекістами справа фактично розвалилася, хоча 50 осіб і були через рік засуджені, але показового процесу вже не вийшло. Постає питання: яка могутня сила втрутилася у цю справу, вилучила з неї головного фігуранта, звела нанівець майже дворічну роботу ДПУ?

Цілком аксіоматичним є те, що згаданий поворот у справі М.Грушевського не міг статися без згоди Й.Сталіна. Ніхто інший із вищого партійно-радянського керівництва таку відповідальність на себе не взяв би. Можна лише припустити, що хтось із них клопотався за Грушевського. Цьому є прямі чи опосередковані підтвердження. Можливо, це був родич М.Грушевського по материнській лінії Г.Ломов-Оппоків – відомий діяч більшовицької партії, нарком юстиції в уряді В.Леніна, а на той час заступник голови Держплану СРСР, член ЦК ВКП(б) та ЦВК. М.Грушевський бував у нього вдома. Матеріали зовнішнього спостереження за академіком свідчать про його контакти із секретарем ЦК ВКП(б) Л.Кагановичем, наркомом фінансів Г.Гриньком, деякими іншими московськими високопосадовцями – вихідцями з України. М.Грушевська 1939 р., клопочучи про звільнення засудженої доньки Катерини, у листі до Й.Сталіна писала: "Ви знали й цінили наукові заслуги мого покійного чоловіка"⁴⁹. Про певні зацікавлення Й.Сталіна справою М.Грушевського свідчить і той факт, що телеграма про похорони академіка була направлена 29 листопада 1934 р. начальникові особистої охорони "вождя" К.Паукеру.

Існує ще одне припущення: перед радянським керівництвом за М.Грушевського могли клопотатися масони. Думка не безпідставна, але з огляду на сувору конспіративність цієї організації навряд чи коли-небудь дістане документальне підтвердження.

Належність М.Грушевського до масонів не підлягає сумніву, оскільки про це досить відверто він пише у своїх споминах. Однак вони стосуються лише обставин його розриву з масонами в 1917 р.⁵⁰ В історичній літературі зроблені перші кроки щодо висвітлення масонської таємниці Грушевського⁵¹.

Імовірно, що він вступив до однієї з масонських лож ще в 1903 р. у Парижі. Російська вища школа соціальних наук, куди він був запрошений для читання лекцій, відома як закордонний осередок масонства, забороненого царем ще у 1822 р. До речі, керівником школи був проф. М.Ковалевський – фундатор новітнього російського масонства.

Один із провідних російських масонів князь Д.Бебутов залишив спогади про утворення на початку 1909 р. у Києві масонської ложі "Киевская заря". Цю акцію здійснював князь С.Урусов у помешканні депутата Державної думи, одного із засновників Українського історичного товариства (УІТ) кадета І.Луцицького.

Майстром-намісником ложі був обраний Ф.Штейнгель – теж кадет і один із керівників УТТ, член Товариства українських поступовців (ТУП), депутат І Державної думи. Секретарем був обраний А.В'язлов – депутат Державної думи, член ТУП⁵².

Д.Бебутов серед залучених до новоутвореної ложі М.Грушевського не називає, хоча той упродовж січня 1909 р. перебував у Києві. Це підтверджує, що М.Грушевський до масонів вступив ще раніше. А те, що він не очолив цю київську ложу, пояснюється його постійним мешканням у Львові.

Про належність М.Грушевського до масонських "ветеранів" свідчить і той факт, що саме він разом із Ф.Штейнгелем та М.Василенком представляв київські ложі на всеросійському масонському конвенті влітку 1912 р. у Москві. Наявність у Росії 14–15 лож давала підстави для створення самостійної організації, поряд з іншими Великими Сходами.

Учасник цього таємного зібрання А.Гальперн пізніше свідчив, що між російськими й українськими ложами розгорілася гостра дискусія щодо назви організації: "Переважна більшість конвенту відстоювала назву "Великий Схід Росії"; Грушевський же вимагав, щоб у назві ні в якому разі не було слова "Росія". Він займав у цьому питанні абсолютно непримиренну позицію, заперечуючи взагалі за Росією, як державною одиницею право на цілісне існування; його з низкою застережень підтримував Василенко. Врешті-решт було ухвалено компромісну назву "Великий Схід народів Росії". Слід зазначити, що Ф.Штейнгель у цій дискусії підтримував російську сторону. Не випадково він був обраний до верховної ради російської масонської організації⁵³.

Отже, напередодні Першої світової війни М.Грушевський залишався одним із провідних діячів російського масонства. Однак початок війни, його арешт та заслання ослабили організаційний зв'язок із масонами. Дослідниця масонства в Україні О.Крижановська не виключає, що й висилка вченого не до Сибіру, а в Симбірськ, звідки потім – до Казані та Москви, не обійшлася без заступництва з боку впливових "братів"⁵⁴.

Твердження В.Савченка, що М.Грушевський "в 1917 році став одним з лідерів українського масонства" не зовсім відповідає дійсності⁵⁵. Організаційні зв'язки з київськими ложами були перервані. На масонському конвенті 1916 р. М.Грушевський не був присутній. І лише переїзд восени того ж року до Москви дозволив відновити старі та встановити нові зв'язки. Зокрема відбулися його зустрічі з О.Керенським, М.Горьким, С.Мельгуновим та ін. М.Грушевський контактував із широким колом українських діячів, які перебували в Росії: В.Винниченком, Д.Дорошенком, М.Могілянським, О.Саліковським, Л.Старицькою-Черняхівською, Є.Чикаленком.

Проте, як свідчить сам М.Грушевський, активні спроби знову залучити його до діяльності київських масонів були зроблені лише після того, "коли я вплив на такий показній позиції", тобто очолив Центральну Раду. Зокрема у червні 1917 р., після ухвали І Універсалу УЦР, його викликали на засідання, яке відбулося на квартирі Ф.Штейнгеля, і "хотіли опам'ятати, щоб я не заривався в українській політиці"⁵⁶.

Пробували у даному питанні тиснути на М.Грушевського й через авторитетних петроградських масонів. Планувався навіть приїзд до Києва патріарха російських масонів князя Д.Урусова, який добре знав М.Грушевського. Врешті з цією місією прибула поважна делегація Тимчасового уряду (О.Керенський, М.Терещенко, І.Церетелі – теж масони). На початку жовтня 1917 р. на засіданні верховної ради "Великого Сходу народів Росії" посланці київських масонів Д.Григорович-Барський та С.Чебакін знову ставили питання про вплив на "українських сепаратистів", які мають намір повністю відділитися від Росії. Сам М.Грушевський так описує кінець своїх зв'язків із масонами: "Очевидно, мене після сього признали непопучником, більше не кликали і замкнулися передо мною навісідги"⁵⁷.

Ці доволі відверті і рідкісні для масонів свідчення він виклав у своїх споминах, які ніколи при житті не публікувалися, а відтак М.Грушевський формально не порушив обітницю мовчання. Не виключено, що за роки емігрантського життя 1919–1924 рр. він відновив контакти з колишніми "братами", найвпливовіші з яких теж опинилися на чужині.

І останній сюжет. Обставини і причини смерті М.Грушевського. Восени 1934 р. під час відпочинку в Кисловодську у нього на карку локалізувався карбункул. Із цього приводу спочатку в санаторії, а потім у міській лікарні йому зробили три операції. Розвинувся сепсис. Переливання крові, взятої у доньки Катерини, інше лікування позитивних наслідків не дало. Учений помер.

В українській літературі утвердилася версія про причетність до смерті М.Грушевського весільного НКВД, висловлена свого часу О.Степанишиною⁵⁸. В архіві Служби безпеки України збереглася історія хвороби М.Грушевського. Її зміст проаналізувала група провідних українських фахівців-медиків (акад. О.Шалімов, проф. Ю.Шупик та ін.) і дійшла висновку, що саме ця хвороба стала причиною смерті вченого⁵⁹.

Однак ні наявність копії історії хвороби, ні висновок сучасних лікарів-експертів суттєво не вплинули на усталену думку про "слід НКВД" у смерті М.Грушевського. Дослідник механізмів сталінських репресій С.Білокін висловлює припущення, що й історія хвороби могла бути енкаведистською фабрикацією. За чинними тоді правилами, історія хвороби померлого повинна 25 років зберігатися в архіві лікарні, а потім знищуватися. Однак оригінал був вилучений, а копія передана до НКВС УСРР. Це може пояснюватися піднаглядністю М.Грушевського як у Москві, так і Кисловодську з боку органів НКВС.

І все ж, на наш погляд, залишивши в 1931 р. М.Грушевського у московському засланні, ізоловавши його політично, НКВС у кінці 1934 р. не мав достатніх підстав вважати його реальною загрозою для радянської влади, а відтак вартим фізичної ліквідації.

Підсумовуючи викладене, слід зробити кілька висновків:

1. За останні півтора десятиліття виявлено й оприлюднено величезний за обсягом і різноманітний за змістом емпіричний матеріал, який становить поважну джерельну базу біографічної реконструкції життєвого шляху М.Грушевського. Хоча визнати евристичний потенціал вітчизняних і зарубіжних архівосховищ та бібліотек вичерпаним аж ніяк не можна.

2. Сучасні дослідники життя та діяльності М.Грушевського творчо і критично сприйняли напрацювання української зарубіжної історіографії з теми, які власне й стали відправною платформою розвитку новітнього грушевськознавства.

3. Українська історіографічна грушевськіана постійно поповнюється сучасними працями, які складають тематичні біографічні фрагменти, а у своїй сукупності – мозаїчне полотно майбутнього повного життєпису М.Грушевського.

4. Загалом емпірична база біографії М.Грушевського як наукової проблеми нині вже самодостатня для створення певних її видів: історико-біографічних монографій, нарисів, портретів, які б охоплювали з більшою чи меншою повнотою увесь його життєвий шлях. У контексті тривалої наукової дискусії щодо М.Грушевського як політика цілком логічною була б підготовка його політичної біографії. Невід'ємною і домінантною складовою біографії М.Грушевського стають дослідження його праці як науковця, організатора науки, педагога. Даній цілі відповідало б створення біографії Грушевського-вченого.

5. Одночасно має вестися активна робота в суміжних біографічних сферах. Складання докладної хроніки життя й діяльності М.Грушевського становило б системний фактологічний каркас біографії та дозволило б рельєфно уявити часові й змістовні лакуни проблеми, а відтак і більш усвідомлено та цілеспрямовано вести науково-тематичний пошук джерел.

6. Написання біографії М.Грушевського має базуватися на методологічних засадах історичної науки, враховуючи й специфічні методики історико-біографічного аналізу, напрацювання вітчизняної біографістики.

7. Досить повільна підготовка Повного зібрання творів Михайла Грушевського виступає суттєвим стримуючим фактором підготовки його наукової біографії. При збереженні й надалі нинішньої ритміки і черговості виходу томів їх біографічний блок побачить світ лише у другій половині ХХІ ст.

8. Створення наукової біографії М.Грушевського залежить від рівня розвитку грушевськознавства. Його життя і діяльність досліджують уже десятки вчених. Сконцентрована спочатку у Києві та Львові, ця тематика набирає дедалі більшого поширення. Проте в її розробці й особливо оприлюдненні результатів зберігається традиція "ювілейної циклічності". Сучасний стан українського грушевськознавства вимагає функціонування, якщо не координаційного, то, принаймні, аналітико-інформаційного центру.

Вісім десятиліть тому з нагоди сорокових роковин від дня смерті Миколи Костомарова М.Грушевський писав: "Розуміється, не утворення легенди, не вироблення іконного ліку мусить бути завданням, а вірне, історичне пізнання дійсної, живої, реальної одиниці, що відбила в собі свою епоху і вплинула на її розвій"⁶⁰. Цей постулат стосується й нинішніх дослідників, які намагаються скласти історичний портрет М.Грушевського, гідний стандартів наукової біографії.

¹ *Грушевський Михайло*. Твори: У 50-ти тт. – Т.1. – Львів, 2002. – С. 10–11.

² *Винар Л.* Михайло Грушевський – історик і будівничий нації. Статті і матеріали. – Нью-Йорк; Торонто, 1995. – 303 с.; *Український історик*. На пошану Любомира Винара. – 1997. – № 1–4; *Український історик*. – 2003. – № 1–5.

³ Михайло Грушевський: перший президент України, академік. Біобібліографія (1885–2000 рр.). – К., 2001. – 384 с.

⁴ *Романів О.М.* Михайло Грушевський – організатор української науки // *Вісник АН України*. – 1992. – № 1. – С.18; *Кононенко П., Кононенко Т.* Син великого народу // *Грушевський Михайло*. Збірник. – К., 1998. – С.5–6.

⁵ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр.: У 2-х тт. – Т.2. Українська гетьманська держава 1918 р. – К., 2002. – С.26.

⁶ *Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я.* М.С.Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – 144 с.

⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 2. – К., 1997. – С.330–335.

⁸ *Ковалевський М.* По джерелах боротьби: Спомини. Враження. Рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С.451.

⁹ *Жуковський А.* Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції. 1919–1924 рр. // *Укр. іст. журн.* – 2002. – № 1. – С.96–125.

¹⁰ *Усенко П.* Чи був Михайло Грушевський президентом України? – К., 2003. – 100 с.

¹¹ *Анисимов А.* Ошибка президента // *Киевский телеграф*. – 2004. – 15–21 октября; *Марочко В.* Невідомі листи першого президента України // *Слово просвіти*. – 2004. – Жовтень–листопад. – № 43(263), № 44 (264).

¹² *Копиленко О.* "Українська ідея" М.Грушевського: історія та сучасність. – К., 1991. – С.154–158; Михайло Грушевський. Збірник. – С.19.

¹³ *Грушевський М.* На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. – С.64.

¹⁴ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. – Т.1. – С.192.

¹⁵ *Стахів М.* Чому М.Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва: жмут фактів і уривок зі спогадів // *Зап. НТШ*. – Париж, 1978. – Т.1. – С.109–147; *Шевченко Ф.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // *Укр. іст. журн.* – 1966. – № 11. – С.13–30.

¹⁶ *Грушевський Михайло*. Збірник. – С.20–21.

¹⁷ *Пріцак О.* У століття народин М.Грушевського // *Листи до приятелів*. – 1966. – Ч.157–159. – Кн. 5–7. – С.13.

¹⁸ *Грушевська Ана.* – Т. 7. – Нью-Йорк; Дрогобич. – 2003. – С.163.

¹⁹ Так само. – С.148.

- ²⁰ Бойко О. Український Національний Союз і організація протигетьманського повстання // Проблеми вивчення історії української революції. – К., 2002. – С.165.
- ²¹ Відродження. – 1918. – 26 груд.
- ²² Грушевський М. По шкоді // Літературно-науковий вісник. – 1918. – Т.72 (кн. XII, грудень). – С.233–243.
- ²³ Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський? // Україна. Наука і суспільство. Щорічник. – К., 1989. – Вип. 23. – С.196; Його ж. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Збірник матеріалів наукових конференцій. – Львів, 1999. – С.71–73.
- ²⁴ Усенко П. Вказ. праця. – С.67–68.
- ²⁵ Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? – С.72.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Грушевський М. На порозі нової доби. – С.4.
- ²⁸ Масненко В. Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського. – Київ; Черкаси, 2000. – С.18.
- ²⁹ Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. – Мюнхен, 1973. – С.128.
- ³⁰ Винниченко В. Щоденник: У 2-х т. – Едмонтон; Нью-Йорк. – Т.2. – 1983. – С.250.
- ³¹ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С.49.
- ³² Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С.40.
- ³³ Чикаленко Є. Щоденник. – К., 2004. – Т.2. – С.15, 18.
- ³⁴ Грушевськіана. – Т.7. – С.171–175.
- ³⁵ Там само. – С.113–144.
- ³⁶ Грушевський М. По шкоді // Літературно-науковий вісник. – С.4–6.
- ³⁷ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.2. – С.7.
- ³⁸ Грушевськіана. – Т.7. – С.22–23.
- ³⁹ Чижко В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996. – С.179.
- ⁴⁰ Ващенко В. Неврастенія: непрочитані історії (деконструкція одного надпису – сенс прочитання автобіографії М.Грушевського). – Дніпропетровськ, 2002. – 406 с.
- ⁴¹ Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 р. // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.204.
- ⁴² Ващенко В. Зазнач. праця. – С.25–26.
- ⁴³ Там само. – С.23, 98.
- ⁴⁴ Там само. – С.96–104.
- ⁴⁵ Там само. – С.44.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Див. також: Гирич І. Увага: неофройдисти йдуть! //Дзеркало тижня. – 2004. – № 50. – 11–17 груд.
- ⁴⁸ Пиріг Р. Зазнач. праця. – С.110–123; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – 351 с.
- ⁴⁹ Пиріг Р. Зазнач. праця. – С.159.
- ⁵⁰ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С.132–133.
- ⁵¹ Крижанівська О. Сторінка з життяпису Михайла Грушевського // Пам’ять століть. – 1998. – № 5. – С.143–146; Білокінь С. Масони і Україна // Пам’ятки України. – 2002. – № 2. – С.181–208.
- ⁵² Николаевский В. Русские масоны и революция. – М., 1990. – С.138–143.
- ⁵³ Там само. – С.53–56.
- ⁵⁴ Крижановська О. Зазнач. праця. – С.145.
- ⁵⁵ Савченко В. Симон Петлюра. – Х., 2004. – С.61.
- ⁵⁶ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С.132.
- ⁵⁷ Там само. – С.133.
- ⁵⁸ Степанишина О. Останні роки життя Михайла Грушевського // Нові дні. – 1943. – №3.
- ⁵⁹ Пристайко В., Шаповал Ю. Зазнач. праця. – С.326–327.
- ⁶⁰ Грушевський М. Костомаров і Новітня Україна // Україна. – 1925. – № 3 (12). – С.20.

The article examines relevant problems of scientific biography of M.S.Hrushevs'kyi, characterizes modern state of his life pass coverage, outlines factual lacunae that are to be filled by researchers for creation of fundamental scientific biography of well-known historian and state figure.